

Գ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

Ֆիլիլ. գիտութ. թեկնածու

ՍՈՎԵՏԱՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Սովետական բազմազգ ժողովուրդը, շնորհիվ մեր Միության մեջ ապրող ազգերի սերտ համագործակցության և ուսաց լեզվի, որպես Լենինի—Ստալինի, որպես Մեծ Հոկտեմբերի լեզվի գերի հսկայական նշանակության, հենց ռևոլյուցիայի առաջին տարիներից հրատարակում է մի քանի տասնյակ բառարաններ թե ազգային մայրենի լեզուներին վերաբերող և թե առնչված ուսաց լեզվին։ Այդ բառարանները ամփոփում են լեզվական այն նորույթը, որն ստեղծել է ռևոլյուցիան, հաղավելով հինը, մեր կյանքի համար անգործնականը։ Այդ աշխատությունները լրիվ չափով արտացոլում են մեր ժամանակակից լեզվի պատկերը։

Սովետական Հայաստանը հեռու չի մնում կոլտուրական շինարարության վերելքին մասնակցելուց, նաև բառարանագրության ասպարեզում։

Մեր կոլտուրան հարուստ է բառարանային գրականությամբ և մեծ անցյալ ունի։ Հայտնի ձեռագիր բառարանների հնությունը թաղված է հաղարամյակի խորքում, իսկ առաջին տպագիր բառարանը, առնչված հայերեն լեզվին, լույս է տեսել մեզնից 325 տարի առաջ։ Միայն ուսանելուն առնչված ունենք քառասուն տոհմ տպագիր բառարան։

Բառարանային աշխատությունները մեծ մասամբ կազմվել են Հայաստանից դուրս՝ Պոլսում, Վենետիկում, Վիեննայում, Մոսկվայում և այլ վայրերում՝ առնչված աշխարհի կոլտուրական շուրջ 15 լեզվի։

¹ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Ն. Մառի անվան Լեզվի Ինստիտուտի 1945 թ. դեկտեմբերի 30-ի գիտական սեսիայում կարգադրած զեկուցումից։

Այդ բառարանների մեջ մենք հանդիպում ենք այնպիսի աշխատութիւնների, ինչպիսիք են՝ Հայկադյան բացառական հին և հատկապես նոր բառարանները, Ջախջախյանի՝ հայ-իտալերեն, Ն. Բյուզանդացու՝ զաղդիերեն-հայերեն, Կոյալիի՝ դերմաներեն-հայերեն, Գ. Դպիրի՝ պարսկերեն-հայերեն, Դադբաշյանի ռուսերենին առնչված զույգ բառարանները և ուրիշ այլ աշխատութիւններ, որպիսիք լրիվ կերպով արտահայտել են իրենց ժամանակաշրջանի լեզուն և իրենց գիտական ու ստեղծագործական կողմով կարող են պատվաւոր տեղ դրավել համաշխարհային բառարանագրական կուլտուրայի պատմութեան մեջ։

Սովետական Հայաստանի այժմյան տերիտորիայում, 17—18-րդ դարերում, պարսկական տիրապետութեան օրով զբրւած բառարանները մնացել էին ձեռագիր վիճակում, մոռացված։ Նույն վիճակն է տիրել նաև ցարական Ռուսաստանի պայմաններում, չի հրատարակվել որևէ լուրջ աշխատանք։ Դեռ նախքան ռուսական տիրապետութիւնը Հայաստանում կազմվել են ռուսերենին առնչված մի շարք շատ գործնական բնույթ կրող բառարաններ, որոնց մեջ հիշատակութեան արժանի գործ է եղիսպար Տեր-Կարապետյան Առնշեցու «Համաստ բառարան ի Հայոց ի Ռուսաց լեզու» ձեռագիր աշխատութիւնը¹։

Հայաստանի նախասովետական շրջանում հայերեն գրական լեզուն կտրված էր իր բուն հայերենիցից, և լեզվական-գրական օջախներ էին ստեղծվել նախ Ռուսաստանի կենտրոնական քաղաքներում՝ Մոսկվայում, Լենինգրադում և ապա ավելի ուշ՝ Թբիլիսիում և Բաքվում։

Մինչև Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիան Հայաստանի այժմյան տերիտորիայում, լույս է տեսել 5 անուն բառարանային աշխատութիւն, որոնցից երկուսը Ալեքսանդրոպոլում (Լենինական), երկուսը՝ Էջմիածնում և մեկը՝ Երեւանում։ Լենինականում հրատարակված առաջին բառարանը Հ. Արապաճյանի «Մոցի ռուս-հայերեն բառարան»ն է, որ լույս է տեսել 1895 թ. և նախատեսված է, ինչպես հեղինակն է ասում, «Դյուզդական դպրոցների ուսուցիչներին օժանդակելու համար»։ Այդ բառարանը չափազանց թույլ աշխատութիւն է և մոռացութեան է մատնվել հենց հրատարակման օրերին։ Երկրորդ աշխատութիւնը՝ Մ. Հարություն-

¹ ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Մատենադարան, Ձեռագիր, № 6418։

յանի «Օտարազգի բառերի բացատրական բառգիրքն» է, որ լույս տեսավ 1912 թ.:

Էջմիածնում հրատարակված առաջին աշխատությունը, որ լույս է տեսել 1911 թ., Սիոն Տեր-Մանվելյանի «Արարատյան բարբառի ժողովրդական բառերի ցանկ-բառափնջիկ» է: Այդ աշխատությունը բարբառային բառերի սոսկ բառացանկ է:

«Բառափնջիկին» կցված մի քանի բառերի մեկնությունը ցույց է տալիս, որ աշխատության նպատակն է տալ արարատյան խոսվածքի նեղ բարբառային բառ-առումներն ու ոճերը:

Էջմիածնում լույս տեսած հրկրորդ բառարանային աշխատությունը Մահակ Ամատունու «Բառ ու բանն» է, որը լավագույն դրժերից մեկը պետք է համարել մեր բառարանների մեջ: «Բառ ու բանը» բարբառային խոսվածքի համար, որպես բառարան, նույն արժեքն ունի, ինչ որ զրաքարի համար՝ Նոր Հայկադյան բառարանը:

Նախասովետական Հայաստանում հինգերորդ անուն բառարանային աշխատությունը լույս է տեսել Նրեանում 1883 թ.: Գա Լևոն Տիգրանյանի «Բառարան բժշկական բույսերի լատիններենից հայերեն և ռուսերեն» աշխատությունն է, որ հրատարակվել է որպես «Առողջապահիկ» թերթի հավելված: Բառարանը 16 էջից կազմված մի աշխատությունն է, 24×16 սմ. ծավալով, և պարունակում է 203 բառ-հոգված:

Ահա այն ամենը բառարանային զրականություն ընագա՝ վառում, ինչ կոչել է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից առաջ: Այս թվին, ամենաշատը, կարելի է ասելացնել Հ. Աճառյանի «Թուրքերենն փոխառյալ բառեր հայերենի մեջ» աշխատությունը, որը տպվել է Մոսկվա-Վաղարշապատում, Լադարյան ճեմարանի էմիսյան ֆոնդի հրատարակությամբ, կազմելով նրա Գ. հատորը:

Պատկերը միանգամայն այլ է Սովետական Հայաստանում. զրոգն այլևս կարիք չունի մեկնանաներ որոնելու համար դռներ բախելու, հեղինակն իր զորքը գնում է հրատարակչական սեղանին, և աշխատանքը ստանում է իր արժանի գնահատականը: Միայն սովետական կարգերում մենք հնարավորություն ունեցանք մեր սեղանի վրա տեսնելու բառարանագրական այնպիսի կոթող, ինչպիսին է ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ Հ. Աճառյանի «Հայերեն Արմատական Բառարանը», մի աշխատություն, որի տպագրման համար, սկսած 1895 թվից, հեղինակը բախել է մի շարք հրատարակչական դռներ և մնացել

անհետանք: Միայն «Երբ պատերազմը (1914—1918 թ. թ.) վերջացավ,—գրում է Հ. Աճառյանը,—և խորհրդային իշխանության հաստատությամբ Հայաստանը խաղաղության երես տեսավ, երբ բացվեց Հայաստանի համալսարանը, ես ես հրավիրվելով Պարսկաստանից իբրև դասախոս մեր Պետական Համալսարանի, հնարավորություն ունեցա նորից մտածելու բառարանիս հրատարակության մասին: ... Կենտգործկով՝ նախագահությամբ Ա. Կարինյանի 1925 թ. նոյ. 17 հրամանագրով արտոնեց գրքիս հրատարակությունը», և առաջ իր շնորհակալության խոսքն է ուղղում «Հայաստանի Խորհրդային իշխանության, որ առանց որևէ դրաքննական ձևականության, սկզբից մինչև վերջ ազատ թողեց գրքիս հրատարակությունը»¹

Սովետական շրջանում բառարանագրությունը, բառարաններ կազմելը կորցնում է իր սուբեկտիվ բնույթը, կենտրոնանում է պետական մարմնի ձեռքում: Ռուսական բառարանագրության մեջ հանդես են գալիս նշանավոր բառարանագիրներ՝ Շչերբան-Ուշակովը, Յուշմանովը և ուրիշները:

Սովետական Հայաստանի քսանինգամյա ժամանակաշրջանում լույս է տեսել 27 անուն բառարանային աշխատություն, դիտական, քաղաքական, նեղ մասնագիտական, ուղղադրական բնույթի՝ թե հայերեն և թե արևելած այլ լեզուների:

Այս դեռ թվական կողմն է՝ դարերի ընթացքում ստեղծված 5 անուն բառարանի դիմաց 27 անուն 25 տարում, ծավալի տեսակետից անընդհատ ավելի է մեծանում, իսկ բովանդակության տեսակետից՝ առավել ևս:

Քսանինգամյակի հայ բառարանագրության մեջ՝ ամենից առաջ անհրաժեշտ է հիշատակել Հ. Աճառյանի «Հայերեն Արմատական Բառարան»-ի անունը, մի աշխատություն, որ հայ լեզվի, հայ խոսվածքի գանձարանն է, որտեղ կարելի է առատ նյութ գտնել ոչ միայն հայագիտության բոլոր ճյուղերի, այլև մեր նարեան ժողովրդների լեզվի համար:

Յոթ ստվարածավալ հատորներից կազմված «Հայերեն Արմատական Բառարան»-ի 1—6 հատորները, բնագրերը հեղինակի ձեռքով գրված, 1926—1932 թ. թ. լույս տեսավ ապա-

¹ Հ. Աճառյան, «Հայերեն Արմատական բառարան», հատ. է, Երևան, 1935 թ., էջ 204:

կետիպ հրատարակութեամբ, իսկ 7-րդ հատորը՝ 1935 թ. տպագրի:

«Հայերեն Արմատական Բառարան»-ը բաղկացած է հինգ հիմնական բաժիններից:

Առաջին բաժնում գլխագրերով այբբենական կարգով տված են բառարմատները:

Բառարմատներին անմիջապես հաջորդում են բառի թեքման ձևերը:

Արմատի քերականական առումները նշելուց հետո տված է բառի նշանակությունը, այն է՝ բառի կյանքն իր բոլոր նրբին առումներով:

Առաջին բաժնում կարևոր տեղ են գրավում վկայութունները, որ հեղինակը վերցրել է մեր մատենագրութունից, հիմք ընդունելով նոր Հայկազյան բառարանը և իր ընթերցողներն ու պրպտողները: Քիչ գործածված բառերի դիմաց միջ է բերված վկայութունը՝ ամբողջ նախադասությամբ:

Բառարմատների քերականական նշումները կատարելուց հետո տված են նույն արմատի տարբեր գրչութունները և ապա նույն արմատից առաջացած ածանցված ու բարդված բառերը:

Այս վերջին ենթաբաժինը չափազանց կարևոր է հայերենի համար, նախ՝ տվյալ բառարմատի կենսունակութունը պարզելու և, երկրորդ՝ արմատի կրած փոփոխութունները որոշելու համար:

Այստեղ տեղ են գտել հին և նոր շատ ու շատ բառեր, հատկապես հազվագեղ գործածվող բառեր: Այդ ենթաբաժինը մի տեսակ սակավադեպ բառերի բառարան է հանդիսանում:

«Հայերեն Արմատական Բառարան»-ի երկրորդ, և ամենակարևոր ու հիմնական բաժինը արմատի ծագման ստուգաբանությամբ բաժինն է:

Ծագման կողմից հեղինակը բառարմատները բաժանում է վեց խմբի՝ բնիկ հայերեն,¹ փոխառյալ, բնաձայն, կրկնությամբ ածականների հավելումով կազմված ձևեր կամ, ինչպես ինքն է կոչում, հայալեզու, անստուգյդ և աղճատված բառեր:

Փոխառյալ բառարմատների մոտ մանրամասն նշանակված է փոխառության ճանապարհը:

Ավելի պակաս ուշադրութուն է դարձված բնաձայն, հայա-

¹ Բառերը բնիկ և օտար ընդունելու խնդրում մենք սկզբունքորեն տարբերվում ենք պրոֆ. Ն. Աճառյանից:

կերտ (ինչպես՝ խծկեր, կամակոր), անստույգ և սխալ դրչադրված բառերի վրա:

Հարեանցիորեն նկատենք, որ բառարմատների, ինչպես գլխավոր, այնպես և վերջին չորս երկրորդական բաժիններում կան շատ բառեր, որոնց վերջնական ստուգաբանությունը ճշտորեն կորուզվի, եթե մենք Մառի ուսմունքով մոտենանք լեզրին և դրաբարի հարստություն հետ միաժամանակ օգտագործենք ժողովրդական բարբառները և միջին հայերենի բառերը, որոնք մինչև այժմ, մեծ մասամբ, ծվարած են ձևադիր աշխատությունների (արձակ, չափածո, բառարաններ) մեջ:

Բառարանի ստուգաբանական բաժինը կազմելու ժամանակ Հ. Աճառյանը նկատի է ունեցել հայերենի ստուգաբանական ամբողջ դրականությունը, իսկ 1688 բառ էլ ինքը՝ հեղինակն է ստուգաբանել, մեծ մասամբ փոխառյալ բառերու Արմատական Բառարանի երկրորդ բաժինը ստուգաբանություն պատմություն է, որը չափազանց կարևոր բաժին է հայադիրության ուսումնասիրություն համար:

Այս բաժինն ամփոփում է հայերեն բառերի մասին կղած բոլոր ստուգաբանությունները սկսած 5-րդ դարից մինչև մեր օրերը: Այս բաժինը արված է նեղ սյունակի մեջ, որպես երկրորդական բաժին: Որոշ բառերի ստուգաբանության պատմությունը բռնում է մի քանի էջ:

«Սխալ ստուգաբանությունները առհասարակ չեմ քննադատած,— գրում է տրոֆ. Հ. Աճառյանը:— Ինքնին հասկանալի է արդեն, որ նրանք սխալ են, քանի որ չեն անցած երկրորդ բաժնի մեջ: Քննադատել եմ միայն այն ստուգաբանությունները, որոնք ճշմարիտ լինելու երևույթն ունեն և կարող են խառել անուշադիր ընթերցողներին»¹:

Արմատական Բառարանի յուրահատուկ բաժիններից մեկն է բարբառային բառերը, որ հեղինակը տալիս է «գավառական ձևեր» անվան տակ: «Ամենից սկիզբը դրվում են այն բարբառային ձևերը, որոնք ամենից ավելի մոտ են դրաբարին, քանի հեռանան մայր ձևից, այնքան էլ հեռու կգրվին. ամենից վերջը եկող ձևերը ամենից ավելի տարբերակներն են, միևնույն ձևը ներկայացնող բարբառները շարված են պարզ ալբուրհական կարգով:

¹ Հ. Աճառյան, նույն աշխ., էջ 22:

Բարբառային ձևերի մեջ բերված են «նաև այն հայերեն-
բառերը որ թրքախոս հայերը պահած են դեռ՝ իբրև հիշատակ-
կամ մնացորդ իրենց երբեմնի մայրենի լեզվից: Սրանցից էլ
սակայն առել եմ միայն նրանք, որ որոշ տեսակետով հետա-
քրքրական են. մյուսները թողել եմ՝ հատկապես տառադարձու-
թյան անճշտության պատճառով»¹:

Արմատական բառարանում բարբառային ձևերի նշումը
«Բացի բարբառի ուսումնասիրության և գրաբար արմատի ծագ-
ման քննության նպատակուց, կարևոր է նաև նրանով, որ
գործնական կերպով ցույց է տալիս, թե գրաբար արմատը ինչ-
չափով է պահված ժողովրդական կենդանի լեզվի մեջ»²:

Բառարանի վերջին բաժինը փոխառությունների բաժինն
է, որի նպատակն է՝ պարզել հայերենի ազդեցությունը հարևան
օտար լեզուների վրա:

Նկարագրած այս հինգ բաժինները ներկայացնում են ամ-
բողջական արմատական բառարանը: Այս բաժիններից յուրա-
քանչյուրն ինքնին մի ուրույն բառարան է, երբեմն՝ բառարան-
ների ժողովածու:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանը ավելի քան քառասուն տարվա ըն-
թացքում կարդացել է հայ մատենագրությունը և կազմել այդ-
հակայական աշխատությունը, հեղինակի օգտագործած աշխատու-
թյունները՝ 3800 անուն, կազմում են մի ինքնուրույն գործ՝
հայ լեզվաբանական մատենագրությունը: Միայն բառարանի
վերջին բաժնի՝ փոխառյալ բառերի համար, հիդինակը ուսում-
նասիրել է մեր հարևան ժողովուրդների մեռած և կենդանի լե-
զուները և դուրս գրել փոխառությունները: Բավական է ասել,
որ միայն Կաթուսի (արաբերեն) 2855 էջանոց ընդարձակ բառա-
րանի ընթերցումն ինքնին մի խոշոր աշխատանք է:

Արմատական Բառարանի դեռ ոչ լրիվ մշակված օրինակին
ակադ. Մառը 1907 թ. ծանոթանալով գրում է. «Հ. Աճառյանի աշ-
խատանքը, իմ կարծիքով, երբ նա ամբողջությամբ կտպագրվի,
խոշոր երևույթ է հիանդիսանա հայ լեզվաբանական գրականու-
թյան մեջ, որպես թանկագին տեղեկատու ձեռնարկ, որի նմանը
ոչինչ չկա, ոչ միայն հայ, այլև եվրոպական գիտական գրակա-
նություն մեջ»³:

¹ Հ. Աճառյան, նույն աշխ., էջ 26:

² Հ. Աճառյան, նույն աշխ., էջ 27:

³ Հ. Աճառյան, նույնը, էջ 202:

Արմատական Բառարանը, չնայած իր որոշ մասի քննադատելի և հնացած լինելուն, հայ բառարանագրության ամենաարժեքավոր կոթողներից մեկն է և պատահական չէ, որ լույս տեսավ իր հիմնական օջախում՝ Սովետական Հայաստանում։ Արմատական Բառարանը հայ լեզվաբանության և բառարանագրության մի տեսակ հանրագումարն է։

«Արմատական Բառարանից» ոչ պակաս արժեքավոր է նույն հեղինակի «Հայոց անձնանունների բառարանը», որի 1-ին և 2-րդ հատորները լույս են տեսել 1942—1945 թ. թ.։

Անձնանունների բառարաններ մենք ունեցել ենք մեր բառարանագրության մեջ, ինչպես՝ Արբայի, Թեոֆիլյանի, Ճիվանյանի, Բժշկյանի, Իգնատիոս Խաչատրյանի, այլև այդ ընտելթի մի շարք ձեռագիր բառարաններ, բայց բոլորն էլ կամ ընդգրկել են Սուրբ Գիրքը, կամ աշխարհիկ և կամ երևելի մարդկանց անունները ու, ամենակարևորը, չեն կրում ստուգաբանական բնույթ։

Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանը» ընդգրկում է. «Այն բոլոր անունները, որ պատմության ընթացքում, որևէ հայ անհատ կրել է հրեկից, անկախ իր ունեցած դիրքից և աստիճանից, ընդունած կրոնից ու դավանանքից և ապրած շրջանից կամ երկրից»։

Անձնանունների բառարանը ընդգրկում է հայոց պատմության ամենահին շրջանից մինչև 1500 թվականը ամենայն մանրամասնությամբ, իսկ հետագա շրջանի համար տրված է միայն պատմության, դրականության նշանավոր գեմքերը՝ կաթողիկոսների, պատրիարքների, բանաստեղծների, հեղինակների, խոշոր ճանապարհորդների անունները։

Ամեն մի անվան դիմաց տրված է սեռը, այսինքն յարական անունն է, թե իգական, ապա անվան ծագումն ու ստուգաբանությունը՝ համապատասխան ձևերը մի քանի լեզուներով, հետո ժամանակագրական կարգով այդ անունը կրող անձնանունները, մանրամասն նշելով աղբյուրը, որտեղից քաղել է։

Բառարանում յուրաքանչյուր անձնանվան դիմաց տրված է նաև համառոտ կենսագրական։

Աշխատությունը կազմելու համար հեղինակն օգտագործել է մեր հին մատենագրությունը և 50-ից ավելի ձեռագրական ցուցակներ։

«Հայոց Անձնանուաների Բառարան»-ը մի պատրաստի տեղեկատու հանրադիտարան է:

Որքան ուրախ ենք մեր գրասեղանից անբաժան գրքերի ցանկում ունենալու «Անձնանուաների Բառարանի» առաջին երկու հատորները, նույնքան և ցավում ենք, որ ձգձգվում է այդ կարևոր աշխատության ավարտումը:

Քսանհինգամյակի բառարանագրական մյուս խոշոր աշխատանքը Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն Բացատրական Բառարանն» է, որ լույս տեսավ 1944—1945 թվականներին:

Այդ աշխատանքն սկսվել է Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու հենց առաջին տարիներից, 1922 թվից:

Ձեռնարկելով իր քառահատոր բառարանի աշխատանքներին, հեղինակի առջև ծառացել է երկու խնդիր. կամ բառեր հավաքել ժառանգությունից և պարբերական մամուլից և ապա ձեռնարկել բառարանի հորինման, կամ բառապաշարի, մասնավորապես նոր գրական լեզվի բառապաշարի կողմից բավականանալ արդեն հավաքված նյութերով և ձեռնարկել բառարանի հորինման, եղած նյութը ընդհանուր սխտեմի վերածել, մանրամասն նշելով բառերի նշանակությունները, ոճերը և այլն:

Կարծում ենք, որ հարգելի հեղինակը, իր կյանքի 64 գարունքին ձեռնամուխ լինելով այս շնորհակալ աշխատանքին, ձիշտ է վարվել, ընտրելով այս երկրորդ, թեկուզ թերի, ճանապարհը:

Գրականությունից և պարբերական մամուլից բառեր հավաքելը և ըստ հնարավորին լիակատար բառարան կազմելը երկար տարիների գործ է, մի մարդու կյանքը բավական չէ այդ աշխատանքը կատարելու համար:

Մեր գրականության մեջ հայերեն և հայերեն-օտար տալագրված բառարանները միայն հեղինակի օգտագործած 10 աշխատությունները չեն, այլ մի քանի տեղամ ավելի: Ձէ որ, եթե Գ. Լուսինյանի և Կ. Բասմաճյանի ու, առավել ևս, Մ. Հովհաննիսյանի, ինչպես ձիշտ կերպով նկատել է նաև Ստ. Մալխասյանցը, բազմաթիվ սխալներով բառարանները հեղինակն օգտագործել է որպես հիմնադրուր, ապա դրանցից շատ ավելի արժեքավոր են Կ. Ոսկյանի «Առձեռն բառարան հայերեն-գաղղիերեն» և Պ. Կարապետյանի «Մեծ բառարան հայերեն-օսմաներեն» աշխատությունները: Վերջապես, արդյո՞ք օգտագործած աղբյուրների բառապաշարը լրիվ ընդգրկված է «Հայերեն Բացատրական

Բառարանում: Թերթենք հեղինակի օգտագործած ամենահիմնական աղբյուրը՝ Հ. Աճառյանի «Արմատական բառարանը»: Այդտեղ որպես նոր բառերի, հանդիպում ենք, դասարաշխում, դասացուցակ, դասարաշխություն, ամցուրդ, բաժնետոմս, գուգարան, դրոշակակալ, դրոշակավոր, դրոշակամբայր, գրչագրական և այլ բառերի, բառեր, որոնք շատ դժբաժական են մեր ժամանակակից գրականություն մեջ, մինչդեռ այդ բառերը տեղ չեն գտել բառարանում:

Հարգելի հեղինակը գիտակցելով, որ միայն բառարանային սահմաններում ամփոփվելը պակասավոր է, գրում է. «Այս աղբյուրներից դուրս (ի՞ր օգտագործած Գ. Գ.) ինքս կարողացել եմ հավաքել մի քանի հեղինակներից (Պոռյան, Շուգուրյան, Գամառ Գաթիպա, Հ. Թումանյան և այլն), ժողովրդական երգերից և իմ մայրենի՝ Ախալցխայի բարբառից, ինչպես նաև սովետական ժամանակի հայ մամուլից ու գրականությունից բառեր, որոնց բոլորի դուժարը կարծում եմ հասնում է մինչև երեք հազարի»¹ Այդ շատ լավ է, թեկուզ որքան էլ քիչ կատարված լինի, այնուամենայնիվ գրական երևույթ է: Այսպես վարվելով հանդերձ, հեղինակն աչքաթող է արել այժմ շատ գործածական՝ դետանց, առանցքակալ, դադգահ, դադգահաշինություն, թիմ (ինչպես՝ Երևանի հովաքական թիմը), աճյունաստվոր, այվան (Իսահակ, էջ 22), բառաքնություն, դործարկել, դաշտավարական, դաշտավարություն, դահուկադոր, գրիպ, գեղաժպիտ (Հով. 128), առակերուռ (Մուր. հատ. IV էջ 13), ամբաստան (Մուր. հատ. IV, էջ 13), ենթաշղան, դեղաբույս, դրոհային և այլ հարյուրավոր բառեր:

Հարյուրքսան հազար՝ բառ ունեցող բառարանում 120 կամ քիչ ավելի թվով բառ չգտնվելը չի կարող արժեքագուրկ դարձնել աշխատանքը, մանավանդ ինքը հեղինակն էլ այդ գիտակցում է, գրելով «Շատ անգամ մարդ ձգտելով մի բան կատարյալ կերպով գլուխ բերելու, չի կարողանում հասցնել և դորձը կես ճանապարհին է մնում: Մտաբերեցի նույնպես ուրիշ աղբերի բառարանների օրինակը, դրանք սկզբում թերի են եղել և հետզհետե նորագույն հրատարակությունների մեջ կամ նորագույն բառարանագիրների կողմից լրացվել են: Ուստի որոշեցի գնալ երկրորդ ճանապարհով, այսինքն՝ բառամթերքի (մասնա-

¹ Ս. Մ. Մալխասյանց, «Հայերեն Բացատրական Բառարան» էջ ԺԱ.

վորոպես նոր գրական լեզվի բառամթերքի) կողմից բավականանալ արդեն հավաքված նյութերով և ձեռնարկել բառարանի հորինման, եղած նյութը ընդհանուր սխտեմի վերածել և որքան ձեռնհաս էի ճիշտ ու մանրամասն նշել բառերի նշանակութունները, կազմել ոճերը, օրինակները և այլն»¹ Հեղինակը գտնում է, որ բառաքանակի տեսակետից բառարանը թերի է, «բայց, եթե լիակատար հայերեն բառարան՝ անհնար էր ինձ կազմել, բառարանագրության ներկա պայմաններում, հույս նյութի պակասության պատճառով՝ գոնե արի այն, ինչ որ հնարավոր էր ինձ համար: Հետևաբար այս բառարանը ես նկատում եմ իբրև մի նախապատրաստական աշխատանք լիակատար հայերեն բառարան կազմելու: Նա հետզհետե պետք է լրանա ու ճշգրտվի. հաջորդ հրատարակութունների մեջ կամ ուրիշ՝ նորագույն բառարաններով»:

Մի կողմ թողնելով որոշ թվով բառերի անհաջող բացատրությունները, հայտնենք, որ ընդհանուր առմամբ բառերի բացատրությունները տված են պարզ և հասկանալի, ընդգրկված է բառերի բոլոր՝ հին և նոր, գրական և ժողովրդական առուջները: Շատ ճիշտ կերպով տեղ է տրված նաև մի շարք կայուն կուպակցությունների, ինչպես՝ դամնկլյամ սուր, գորկյամ հանգույց, պրօկրուսոյամ մտնմալ և այլն:

«Հայերեն Բացատրական Բառարանի» ամենամեծ արժանիքն այն է, որ հեղինակն ամեն մի բառ-հոդված կազմելիս տվել է բառի բոլոր ներությունները և բառի իմաստի զարգացումն ու փոփոխությունները, մի հանգամանք, որ չափազանց կարևոր է մի կողմից բառի նուրբ երանգը դրսևորելու և մյուս կողմից՝ բառի կյանքը որոշելու համար:

Կուլտուրականության առաջին պայմանը զարգացած հարուստ և ճկուն լեզուն է, — գրում է Վահան Տերյանը: Շեղ շենքերը, պալատներն ու տաճարները այնքան ցայտուն կերպով չեն ցոլեցնում ժողովրդի կուլտուրան, որքան լեզուն: Այստեղ, — մենք կասենք հատկապես բառարանագրության մեջ, — ամենից ցայտուն կերպով է արտահայտվում մի ժողովրդի ստեղծագործական զորությունը»²

¹ Մ. Մ. Լիտոյանց, Նույն աշխ., էջ Բ.

² Վ. Տերյան, Շերկերի ժողովածու, 1926 թ., հտ. IV., էջ 172:

Ստ. Մալխասյանի «Հայերեն Բացատրական Բառարանը» մեր լեզվական կուլտուրան արտահայտող նշանավոր մատյաններից մեկն է և արժանի կերպով ձոնվել է Սովետական Հայաստանի հիմնադիր, ժողովուրդների հանճարեղ Առաջնորդ, Չգերազանց-ձած զորավար Ի. Վ. Ստալինին:

Բառարանագիր հեղինակներից միայն նրանք են անուն թողել գրականության մեջ, որոնք գրել են նաև այլ աշխատություններ: Այդ անձնավորությունները գնահատվել են իրենց այլ աշխատությունների համար և միայն ընդարձակ կենսագրականներում համառոտ ակնարկ է արվել նրանց բառարանագրական գործունեության մասին: Դժբախտաբար այս վիճակն է տիրել թե օտար և թե հայ գրականության մեջ: Հանրագիտական բառարաններում Վ. Դավլը արժեքավորված է որպես գրող, իսկ որպես բառարանագիր աչքաթող է արված, չնայած այդ գործի վրա է կորցրել իր կյանքի 53 տարին:

Աճառյանը և Մալխասյանցը այն բառարանագիրներից են առկայի, որոնց անունները հայ գրականության մեջ անմահ են մնալու, առաջինն իր «Արմատական բառարան»-ով և երկրորդն՝ «Հայերենի Բացատրական Բառարան» աշխատություններով:

Սովետական Հայաստանի քսանհինգամյակի բառարանագրության մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում մասնագիտական բնույթի բառարանները:

Մեր երկրում ուժեղ թափով զարգանում էր անտեսությունը, կուլտուրան, հանգես էին գալիս անտեսական նոր ճյուղեր ու գիտություն նոր բնագավառներ և այդ նորն արտահայտելու համար անհրաժեշտ էին նոր բառեր:

1924 թվից մեկը մյուսի հետևից լույս են տեսնում բժշկագիտական, ագրական, երկաթուղային տերմինների, շինարարական կառուցվածքների, իրավաբանական, առևտրահաշվապահական, աշխատանքային և այլ բառարաններ:

Մասնագիտական բառարանները հսկայական դեր խաղացին մի կողմից պրոպագանդաներ կատարելով, մի՞թե մատենագրությունից կյանքի կոչեցին հարյուրավոր արդեն մեռած բառեր և մյուս կողմից կերտեցին նոր շատուշատ բառեր, որպիսիք հետագայում դարձան տերմիններ տվյալ մասնագիտության դժով: Այդ բառարաններից մի քանիսն ավելի շատ, մյուսներն ավելի քիչ ունենին նաև խոսքի մաս, բայց հիմնականում հաջող էին: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, որովհետև նոր պետականություն

ստացած լեզուն մասնագիտական տերմինների կերտման որոշումների մեջ էր: Բառարաններում տրվում էր մեծ մասամբ մի քանի բառեր, հետագայում ընտրություն կատարելու համար:

Հայերենի մասնագիտական բնույթ կրող բառարանների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Մ. Աբեղյանի «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ը, որ հրատարակվել է Երևանում 1926 թվին: «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ը լրիվ ստեղծագործական աշխատանք է: Հեղինակը, հայ բառարանագրության մեջ յուր տեսակի մեջ առաջինը հանդիսացող աշխատանքը ձեռնարկելիս, հարկ է համարել «Բառերը ժողովելու և նրանց նշանակությունը որոշելու համար դիմել անմիջապես նրանց գործածությանը ռազմական գրվածքների մեջ»¹ Դրա համար հեղինակը կարգացել է 35-ից ավելի ռազմական կանոնագրքեր ու ձեռնարկներ և դուրս բերել ռազմական գործին անհրաժեշտ բառապաշարը:

Բառարանի հայերեն բաժնի համար հիմնականում օգտագործել է գրաբար, և ժողովրդական խոսվածքի հարստությունները: «Գալով հայերեն բառերին,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— պետք է ասել, որ մեր լեզվի մեջ կան բազմաթիվ ռազմական հին բառեր, որ աշխատել եմ օգտագործել. դրանցից կան, սակայն, այնպիսիները, որոնց նշանակությունը փոխված է նոր լեզվի մեջ: Բնականաբար, այդպիսի բառերն անվանված են նոր նշանակությամբ: Բայց և այնպես դարերից ի վեր ռազմական կյանքով ապրած չլինելով՝ մեր լեզուն մնացել է այս նկատմամբ ընդհանրապես նախնական դրության մեջ, շատ քիչ են առաջ եկել ռազմական նոր բառեր և դարձվածքներ, որոնք և, ըստ հնարավորության, մտել են այս բառարանի մեջ»²:

Այս աշխատանքը ամենայն բարեխղճությամբ կատարելուց հետո, ռազմական բնույթ կրող ռուսական դեռ շատ բառեր չունեն իրենց հայերեն համապատասխան հոմանիշները: Այդ «մնացածի համար, եթե չեն ընդունված օտար բառերը, սրանց նմանության կազմված են նոր բառեր (որ կարևոր չի համարված առանձնապես ցույց տալ) և որ գլխավորն է՝ հին բառերը գործածված են նոր նշանակությամբ ևս, որ չունեն մեր բառերը միայն այն պատճառով, որ այդպիսի կիրառության կարիքը չի

¹ Մ. Աբեղյան, «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան», Երևան, 1926 թ., էջ 3:

² Մ. Աբեղյան, նույն աշխ., էջ 6:

եղել. մինչդեռ դրանց համապատասխան բառերն ուրիշ լեզուների մեջ ունեն, ըստ տեղին, թե մեր բառերի սովորական նշանակությունը և թե այս նոր նշանակությունը: Կուլտուրայի փոփոխություն հետ, բնականաբար ոչ միայն նոր օտար բառեր պիտի մտնեն մեր լեզվի մեջ, այլև մեր բառերի նշանակություններն ևս պետք է ընդարձակվեն նոր առումներով»¹

Ինչպես ասեցինք, Մ. Արեղյանը իր բառարանում կերտել է շատ նոր բառեր, բայց կարևոր չի համարել առանձին նշանով ցույց տալ թերևս ոչ մեկի մտքով չի անցնում, որ այժմ շատ գործածական բառերի մի շարք, առաջին անգամ հանդիպում ենք «Ռուս-հայերեն Ռազմական Բառարան»-ում, ինչպես. — Ժամկետ (срок), պարտակ (повинность), սավառնորդ (авиатор), հրակինատ (амбразура), հեղակ (барак), զնդերիթ (болт), բրորդ (санер), սալարկ (выстилка), հանութ (съемка) և այլն: Հեղինակն այս բառերը կազմելով, միաժամանակ գիտակցված կերպով գրում է, որ «Զի կարելի ասել, թե միշտ հաջողությամբ կատարված լինի այդ: Կյանքի մեջ կիրառությունն արդեն ընտրություն կանխի նոր բառերի կամ հին բառերի նոր առումներին մեջ» (էջ 6):

Բառակազմության բնագավառում Մանուկ Արեղյանը թե ուղղմական և թե իրավարանական բառարաններում ու մյուս աշխատություններում կերտել է շատ նոր բառեր, որոնք լայն գործածություն են գտել ժամանակակից հայերենում: Նրա գրչին են պատկանում վերջին քսանհինգամյակում կազմված արկ, ուրդ վերջավորություն ունեցող բառերի մեծ մասը:

Մեր նպատակը չէ թվարկել և մանրազնին քննության առնել Սովետական Հայաստանի քսանհինգամյակի բառարանագրական բոլոր աշխատանքները, միայն համառոտակի նշեցինք մի քանի կարևորները:

Մինչ մեր խոսքի ընդհանուր եզրափակմանն անցնելը, մի քանի խոսք էլ ասենք ուղղագրական բառարանների մասին:

Գրագիտություն սովորեցնելու խնդրում մեծ նշանակություն ունեն ուղղագրական բառարանները: Ուղղագրական բառարանի դերը է՛լ ավելի է մեծանում, երբ նկատի ենք առնում հայոց լեզվի ուղղագրության մեջ կատարված մասնակի բարե-

¹ Մ. Արեղյան, նույն աշխ., էջ 6:

փոխությունները: Պրոֆ. դոկ. Ա. Ղարիբյանի «Ուղղագրական բառարան»-ը, որ հրատարակվեց 1940 թ., չնայած իր փոքր ծավալին, մեր դպրոցականների համար եղավ ուղղագրության ուսուցման կարևոր ուղեցույց: 1944 թ. հրատարակվեց նույն հեղինակի «Հայերենի ուղղագրական նոր բառարանը», որը իր բառապաշարով 3—4 անգամ ավելի հարուստ է նախորդ բառարանից:

Բառարանում ուղղագրված են միջին որակի ընթերցողի համար բոլոր անհրաժեշտ բառերը, իսկ այն բառերը, որոնք իմաստի ըմբռնման շփոթություն կամ դժվարություն կարող են ներկայացնել, տրված է նաև համառոտ բացատրություն: Բառարանում, բացի հայերեն գրական բառերի, որոշ թիվ են կազմում նաև քարբառային և օտար բառերի ուղղագրությունը: Հատկապես օտար բառերը բառարանի մեջ մտցնելով, հիշտ է վարվել պրոֆ. Ա. Ղարիբյանը, քանի որ ուսանողության և աշակերտության կատարած սխալների մի զգալի մասը բաժին է ընկնում բառերի այդ հատվածին, գրողը, չըմբռնելով օտար բառերի ստուգաբանությունը և ծագումը, կատարում է սխալներ:

«Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ում գրված է մի շարք բառերի երկկերպ գրության ձևեր, որոնցից առաջնություն տրված է մեկին, սակայն, այս աշխատանքը կատարված է ոչ բոլոր դեպքերում:

Թվում է, թե պետք է լիովին ճշտել և յուրաքանչյուր բառի համար պահպանել միայն ու միայն մի ուղղագրություն և բառի գրությունը դնել որոշ օրենքների տակ՝ ստուգաբանական, արտասանական և այլն:

Պրոֆ. Ա. Ղարիբյանի կազմած ուղղագրական բառարանի հիմքը ստուգաբանական կողմն է, այդ է, որ մանրէ, հնկաբանություն և այլ բառեր գրվել են հ-ով:

Որքան դյուրին է ուղղագրական բառարան կարգալը, նույնքան և դժվար նրա կազմելը: Հեղինակը հավաքում, խմբավորում է բոլոր քիչ թե շատ գրության տեսակներից դժվարություն ներկայացնող բառերը և, յուրաքանչյուր բառի ուղղագրության համար պատասխանատվություն զգալով, մոռնում բառարանի մեջ:

«Հայերենի ուղղագրական նոր բառարան»-ի ամբողջ պատաշարը հաստատված է Տերմինաբանական հոմիտեի կողմից:

Պրոֆ. Ղարիբյանը բառարանին կցել է ուղղագրական կանոններ և հայերենի կետադրության օրենքները:

Ուղղագրական բառարանը ողջունելի գործ է և կազմված է օգնելու ամեն մի դպրոցականի, ուսանողի և հայերենի ճիշտ գրության նախանձախնդիր անձնավորության:

Սովետական Հայաստանի քսանհինգամյակի բառարանագրության մեջ իր լուսան ունի նաև Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիան:

ՍՍՌՄ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական ֆիլիալը 1941 թ. հրատարակեց Ա. Արարատյանի և ուրիշների «Ռուս-հայերեն բուսաբանական տերմինների համառոտ բառարան»-ը, բուսաբանական աշխատությունների թարգմանության գործին որոշ չափով օժանդակելու և բուսաբանական տերմինների մեջ միօրինակություն ստեղծելու համար:

Սովետական Հայաստանում, Գիտությունների Ակադեմիա ստեղծվելու կապակցությամբ, կազմվեց առանձին Լեզվի Ինստիտուտ, որը կրում է ալեգ. Ն. Մառի անունը, իր բառարանագրական սեկտորով: Ինստիտուտն հրատարակեց իր «Ռուս-հայերեն բառարան»-ը 38000 բառով և նույն ծավալի «Հայ-ռուսերեն բառարան»-ը: Աշխատությունները կազմել և խմբագրել են պրոֆ. դոկտոր Ա. Ղարիբյանը, պրոֆ. դոկտ. Ե. Տեր-Մինասյանը և Մ. Դևորգյանը:

Քսանհինգամյակի երկլեզվյան բառարանների մեծ մասը առնչված է ուսաց լեզվին, սա պատահական չէ: Մեր կուլտուրայի զարգացումը չկորցնելով իր ազգային ինքնությունը, դարեր ի վեր, և հասկապես այժմ, կապված է ուսման մեծ ժողովրդի կուլտուրայի հետ:

Սովետական Միության երեսունամյա տարելիցի շնորհին, երբ պատերազմական արհավիրքներից հետո անցել ենք խաղաղ շինարարական աշխատանքի, հայ բառարանագրության առջև խնդիր է դրվում՝ հայերեն գեղարվեստական, քաղաքական, գիտական գրականության և պարբերական մամուլի էջերից դուրս բերել բոլոր բառերը և, օգտագործելով մեր բառարանագրական հարուստ նյութն ու փորձը, ձեռնամուխ լինել հայերենի ընդարձակ բառարան կազմելու աշխատանքներին: